עמי איילון (עורך)

משטר ואופוזיציה במצרים בתקופת סאדאת

קו אדום
הוצאת הקיבוץ המאוחד • תשמ"ד

מרטין קרמר

הממסד הדתי המצרי במשבר

בטרם חלפו שלושה שבועות מרצח סאדאת, התכנסו ראשי חכמי הדת המוסלמים של מצרים אצל יורשו, חוסני מובארכּ, לשיחה פרטית וכנה. משימתם, אמר להם מובארכּ, היתה לפטור את מצרים מ"המיעוט הקיצוני" שבקהל המאמינים, אולם הם לא עשו די. העוּלַמא כתבו מאמרים בעיתונים, הופיעו בכלי התקשורת וערכו התייעצויות בינם לבין עצמם, אולם ברור כי בפעילויות אלה לא סגי. עתה הכרח שהמאורות הגדולים בממסד הדתי יתפרשו באוניברסיטאות מצרים, ינהלו שיחות ישירות (חִוַאר) עם צעירים, ישיבו על שאלותיהם ויוכיחו אותם על טעויותיהם בדרכם ובאמונתם.[1]

מובארכּ אימץ איפוא, חלקית לפחות, אותו ניתוח של תופעת הקיצוניות המוסלמית המוגברת, המאשים את הממסד הדתי כי לא הצליח להשביע את רעבונו הרוחני של הנוער המצרי. צעירים רבים לא נהנו מהדרכה הולמת, ואימצו רעיונות דתיים קיצוניים שקנו מפי דמויות אלימות וכריזמטיות, הנעדרות סמכות דתית ובקיאות בעקרונות האמיתיים של האסלאם. האסלאם, כפי שהבינו־הו נכונה עוּלַמא מוסמכים, בוגרי הפקולטה התיאולוגית של אל־אזהר, הוא אסלאם של מתינות (אִעְתִדאל), ויכול היה לעקור פולחן זה של קיצוניות לו רק הוסבר באותו להט.[2] סאדאת עצמו שילם בסופו של דבר את מחיר כשלונו של הממסד הדתי העילג.

לא היה זה פירוש נטול פניות. היו לו תומכים קולניים במיוחד בקרב אלה שרצו לטהר את מדיניות החוץ והפנים של סאדאת ואת מערכת הבטחון של המדינה מאחריות עקיפה לרצח. בכוונתו של מובארכּ היה להמשיך ברוב קווי המדיניות של סאדאת, ולצורך דיכוי החבורות האסלאמיות הקיצוניות בעקבות הרצח, היה עליו להמשיך ולסמוך על מערכת בטחון הפנים. הדגשת כשלונה של הביורוקרטיה הדתית לצפות את הסכנה מצד הקיצוניים ולפעול

נגדה היתה, איפוא, צעד מחושב. ואולם, גם אם נזיפתו של מובארכ בממסד הדתי היתה מגמתית, ברי כי רבים בממסד הדתי אומנם התחמקו מעימות ישיר עם מתנגדיו המוסלמים של סאדאת. לדידם של ראשי הדת היה עידן סאדאת עידן של משבר ושל פסיחה על שתי הסעיפים, שבו הם איבדו את המגע הקרוב עם חלק ניכר מקהילת המאמינים, ואף הפגינו מידה מסוימת של אהדה כלפי הבקורת המוסלמית־הרדיקלית על המשטר. מדוע לא יצא הממסד הדתי להתמודד עם אתגר זה של גירסה מתחרה וקיצונית של האסלאם?

הנשיא המאמין

אנוור אל־סאדאת ירש מג'מאל עבד אל־נאצר ממסד דתי מנוון, שכעשרים שנות רפורמה נרחבת שינו אותו באורח ניכר. נאצר, שהיה חשדן כלפי כל מקורות הסמכות המסורתיים שהיו עלולים לסכן את משטרו המהפכני, פתח במדיניות מכוונת של צמצום זכויות היתר של הממסד הדתי כמעט בכל התחומים. שניים מבין הצעדים שנקט היו בעלי משמעות מיוחדת. בשנת 1955 בוטלו בתי־המשפט של השריעה (החוק הדתי האסלאמי), ובכך נסתיימה שליטתם של הרשויות הדתיות ושל החוק האסלאמי בתחומים חשובים של מערכת המשפט;[3] ובשנת 1961 הוחל חוק רפורמה מרחיק לכת על הסמינר התיאולוגי של אל־אזהר, שהכפיף אותו לפיקוח ממלכתי הדוק והגדיל את חשיבותן של מחלקות חילוניות־בעיקרן באוניברסיטה.[4] בשני צעדים אלה ביטלה המדינה את תפקיד הממסד הדתי בחוק, והפחיתה מערך החינוך הדתי המסורתי. בנוסף לצעדים אלה נקט המשטר המהפכני בהחרמת נכסים ששימשו הקדשים דתיים (אַוקאף) והטלת פיקוח ממשלתי של המשרד להקדשים דתיים (וִזארת אל־אוקאף) על מאות מסגדים פרטיים. "השייח'ים בודדו לגמרי מהמגזר החברתי התומך במודרניזציה", כתב אחד מחוקרי מדיניותו של נאצר, "והשקפותיהם המסורתיות נדחו כמעט לחלו־טין. הם איבדו את המעמד הפוליטי והחברתי המועדף שהיה להם בעבר, ומוצאים עצמם במצוקה כלכלית קשה. המוסדות המסורתיים אותם ביקשו לשמר נעלמו כולם או שינו את פניהם. אפילו

פירושיהם לאסלאם נדחו, לטובת פירושים שהציעו תיאורטיקנים חילוניים."[5] כל הרפורמות הללו הצטרפו יחד למעין הלאמה של הממסד הדתי המוסלמי, שהפך בדרך זו לחלק בלתי נפרד מהמשטר.

נשיא המדינה היה איפוא, מכל הבחינות, ראש הממסד הדתי בתואר. נאצר לא היה בקי במיוחד בתפקיד זה, שכן, ללא קשר עם אמונתו הדתית, הוא לא הרבה בגינוני אדיקות חיצוניים. הוא העדיף את הטקסים החילוניים ואת הריטוריקה של הלאומיות הערבית. סאדאת, לעומתו, גילה יראת כבוד רבה יותר לדת. באמצעותו ניהלו "הקצינים החופשיים" את מגעיהם עם "האחים המוסלמים" לפני המהפכה. זמן קצר לאחר המהפכה בחר נאצר בסאדאת כמזכיר הכללי של "הקונגרס האסלאמי" – המכשיר שבאמצעותו ניסה במשך זמן־מה לנהל את יחסיה של מצרים עם ערב הסעודית ועם פקיסטן במסגרת התייחסות אסלאמית. בנקודת השפל בקריירה שלו היתה דיפלומטיה אסלאמית עקרה זו כל עיסוקו של סאדאת.[6] בתודעת הקהל הוא הוחזק כבעל אמונה דתית כנה. משירש סאדאת את נאצר הוא טיפח, במכוון אולי, את דימויו הציבורי כ"נשיא המאמין" (אל־ראים אל־מֻאְמין), והִרבה להצטלם בחברת נכבדי דת ובשעת תפילה.[7]

אולי בשל הדגשת־יתר זו של האדיקות האישית החל סאדאת מאמין, כי אפשר להנחיל לחברה כולה את תפישת האסלאם כאמונה פרטית. אין ספק כי "הנשיא המאמין" סבר, כפי שקבע, כי "אי־אפשר לבטוח בחסרי האמונה. אני חוזר ואומר זאת, כדי שהדבר יירשם בפרוטוקול מועצת העם: כל עוד אני בתפקיד זה, לא יוצב לעולם שום אתיאיסט בתפקיד או במקום שממנו יוכל לעצב את דעת־הקהל או השקפות הציבור".[8] ואולם, במימרתו, "לא דין פי אל־סיאסה ולא סיאסה פי אל־דין" – "אין לערב דת בפוליטיקה, ואין לערב פוליטיקה בדת" – התכוון סאדאת לומר, כי אף שאמונה דתית הינה דרישה הכרחית עבור העומד בראש השלטון, אין להניח לה להכתיב מדיניות. לא היתה זו אבחנה בעלמא, שכן סאדאת ניסח אותה בתגובה לסיסמת הפונדמנטליסטים המוסלמים – "אל־אסלאם דין ודַוּלה" – האסלאם הינו דת ומדינה. במהותו של דבר היתה מטרת הסיסמא של סאדאת להשתיק את מבקרי מדיניות החוץ והפנים בה נקט במחצית השניה של שלטונו.

ברם, בהקשר המצרי היתה זו אבחנה דקה מדי. אם האסלאם לא נועד להנחות מדינה ציבורית, מדוע חיוני שבעלי הסמכות, ובמיוחד הנשיא, יהיו מוסלמים מאמינים? סאדאת מעולם לא נתן הסבר נאות לסתירה זו. אף שהוא עצמו צמצם, בסופו של דבר, את האסלאם שלו לקוד של מוסר אישי, המשיכו מצרים רבים להאמין, כי האסלאם קשור קשר מוחשי בקבלת החלטות פוליטיות, כלכליות וחברתיות. בנקודה זו איבד סאדאת במו ידיו קשר חשוב של קרבה אינטימית עם עמו. חוסר יכולתו לבטא בתוקף את חזון האסלאם כאמונה אישית מתונה ושוחרת שלום, הותיר את התפקיד בידי ממסד דתי, אשר כשלעצמו היה שרוי במשבר.

העולמא והמשטר

בקרב העולמא הגבוהים של מצרים היו מלומדים בעלי כושר ביטוי ויכולת שכנוע ניכרים, וסאדאת גייסם תכופות לעזרתו. היו שהתגייסו למאמץ המלחמה של 1973, ולאחר מכן לתמיכה בתפניות החדות של סאדאת, לרבות הפתיחות הכלכלית וההתפייסות עם ישראל.[9] ניתן היה לצפות שהם יסייעו לסאדאת במאמציו האישיים להצגת גירסה של אסלאם סובלני, ויפצו על חסרונותיו.

אולם לבסוף הפנו רבים מהעולמא הבכירים עורף לסאדאת ולמדיניותו. נראה שתחילתה של נסיגה זו ברצח אחד מדובריהם הבולטים ביותר, השייח' חוסיין אל־ד'הבי, לשעבר שר ההקדשים הדתיים ועאלם רב־הישגים. כאדם בעל השקפות מוצקות התייצב ד'הבי לעימות ישיר מול אחת ה"חבורות" (גַ'מאעאת) האסלאמיות הקיצוניות ביותר, בדו־שיח פנים־אל־פנים ובפרסומים פולמוסיים. ד'הבי דחה בתקיפות את הנחות היסוד האקטיביסטיות של הקיצוניים והציג בכשרון רב את הגירסה הרשמית של אסלאם סובלני ונדיב. ביוני 1977 נחטף ד'הבי על־פי הוראות מנהיג הקבוצה, אחמד שוכּרי מוצטפא, ונרצח בידי חסידיו.

חרדה אחזה מיד בשורות העולמא הגבוהים. שייח' חסנין אל מח'לוף, לשעבר המופתי הגדול של מצרים, הפנה את דבריו למשטרה: "תמיד דיברתי אמת בפני אלוהים ובפני מצפוני. עכשיו

אני מתפלל לאלוהים שלא איאלץ להגר לערב הסעודית.״ המופתי הגדול באותה עת, שייח׳ מוחמד ח׳אטר, לא הרשה לבני משפחתו לפתוח את דלת ביתם. ״אומרים שאני נמצא ברשימת המבוקשים של החבורה,״ אמר בחרדה שייח׳ נכבד אחר אשר נפגש בעבר עם חברי הקבוצה.[10] ד׳הבי יצא בגלוי נגד מה שחשב לקנאות, ונרצח בתקרית שטופלה ברשלנות על־ידי רשויות הבטחון. אכזריותם המוכחת של הקיצוניות שב״חבורות״ הפחידה ולעיתים שיתקה רבים מהעולמא הגבוהים.

סאדאת ורשויות הבטחון הפעילו מיד לחצים נגדיים כדי להביא את העולמא הבכירים, למרות חששותיהם, לעימות אפקטיבי יותר עם הג׳מאעאת. סאדאת עצמו פירש את עליית הג׳מאעאת כתוצאה מכשלונם של העולמא לרדת ממרומי שכלתנותם ולהציג את גירסת האסלאם של המשטר בפשטות ובבהירות.[11] גם מנגנוני הבטחון טפלו האשמות דומות במנהיגי הממסד הדתי. ראש שירות הבטחון בקאהיר קבע, שהיה זה תפקידם של אל־אזהר ושל משרד ההקדשים להתמודד עם הג׳מאעאת, ״שכן בורות דתית ואינטלקטואלית יצרה קרקע פוריה לצמיחת רעיונותיו של שוכרי מוצטפא ולקבלת החברה הטרוריסטית שלו על־ידי מספר צעירים.״[12] התובע הכללי הצבאי אמר, ששוכרי מוצטפא נזקק ל״מעט ידע כדי להתעות את הצעירים ולשלהב את רגשותיהם, בנצלו את הריקנות הדתית סביבם. ריקנות זו יש למלא באנשי דת של אל־אזהר או משרד ההקדשים״.[13] בתוך הממסד הדתי עצמו נשמעו הדים לבקורת זו. עיתונאי מזדמן היה עד להתפרצותו של פקיד במשרד ההקדשים:

> אני קובע בפני אלוהים ומצפוני: האחריות מוטלת עלינו. מה אנו עושים למען צעירינו התועים? מה עושים משרד ההקדשים ומשרד האינפורמציה? לא כלום! לא כלום! אין אנו עושים דבר! הקריירה הרשמית שלי מסתיימת בעוד מספר חודשים, ולכן אין לי אינטרס אישי בעניין כשאני אומר זאת. אני זועק בקולי קולות: משרד זה אינו עושה דבר לבד מלקבל אורחים ולהיפרד מהם. אין המשרד אלא אולם קבלה ותו לא.[14]

הממסד הדתי הבכיר נמצא עתה תחת לחץ מכל הכיוונים. גורלו העגום של ד׳הבי הותיר את העולמא הגבוהים מלאי חששות

ומסתגרים, שעה שהשלטונות תבעו מהם לצאת בתוקף נגד הקיצוניות הגואה. העולמא ביקשו, איפוא, דרך לפשרה. אלה שחשו כורח להתמודד עם הקיצוניות הגוברת עשו זאת בצורה מופשטת ביותר, ואף מעורפלת. הם הרבו לפרסם הודעות באנאליות ולכתוב ספרים חסרי מעוף, בהם נקטו לא בטיעונים ישירים, אלא ברמיזות דקות. הם קיימו גם פעילות ארגונית נרחבת. הוקמו מספר רב של ועדות בהן נפגשו העולמא הגבוהים, התדיינו והסכימו ביניהם. "האקדמיה האסלאמית למחקר" ו"המועצה העליונה לעניי־נים אסלאמיים" קיבצו את בני הסמכא המכובדים ביותר, ודיוניהם המייגעים זכו לפרסום ניכר.[15]

אולם מאחורי הקלעים החל מתפתח משחק מורכב יותר. סאדאת חתר לעיסקה עם כמה מדובריהם המובהקים של הפונדמנטליסטים והציע להם עמדות נבחרות בממסד הדתי. שייח' מוסא שאהין לאשין, שהיה שותף לתפישות היסוד של הקיצוניים, הגם שלא לשיטתם, הועלה לפתע מבימת הדרשה שלו באחד ממסגדי קאהיר למעמד דיקאן (עמיד) הפקולטה לתיאולוגיה באל־אזהר. שייח' מוחמד אל־ע'זאלי, ששנים לפני כן היה חבר ב"אחים המוסלמים" וחיבר 40 ספרים בעלי מגמה פונדמנטליסטית בלתי מתפשרת, מונה על־ידי סאדאת לדרגת סגן שר במשרד ההקדשים. באמצעות מינויים אלה חשב סאדאת להתחכם ל"חבורות" הקיצוניות תוך משיכת פונדמנטליסטים מתונים יותר אל שורות הממסד הדתי.

אלא שמדיניות זו היתה בבחינת הענקת פרס למבקרים, ועודדה את הממסד הדתי עצמו לאמץ גישה דומה כלפי מגוון רחב של נושאים. הדבר בלט ביותר במקרהו של שייח' עבד אל־חלים מחמוד, השר לענייני אל־אזהר משנת 1971 עד 1973, ושייח' אל־אזהר מ־1973 ועד מותו ב־1978. הוא הפך לתומך קולני בהנהגתה מחדש של השריעה – תביעתם העיקרית של "האחים המוסלמים" ושל רבים מהג'מאעאת. בהדרכתו החל אל־אזהר לתת חסות לעולמא בעלי דעות פונדמנטליסטיות מפורשות, ורבים מתלמידי האוניברסיטה הושפעו מההתקפות על הנהלתה אשר נכללו בקבי־עות בפרסומים הרדיקאליים אל־דעוה ואל־אִעְתִצאם. פרסומים אלה תבעו הפקעת אל־אזהר מידי מרות המדינה, חיסול המחלקות החילוניות באוניברסיטה, והעברת הסמכות למנות את שייח'

אל־אזהר מידי הנשיא לידי גוף עצמאי של עולמא גבוהים. במקום להתנגד לתביעות אלה, נאחזו בהן רבים מהעולמא באל־אזהר כדי לצאת למערכה למען ביטול חוק הרפורמה משנת 1961 ולמען חידוש חירות פעולתם. במקום לעמוד איתנים לימין המשטר, העמידו עצמם העולמא הגבוהים בעמדה דו־משמעית, אי־שם בין סאדאת ומבקריו. האקדמיות העקרה של העולמא הנפחדים לא הביאה תועלת למשטר; עולמא בכירים, שהיו שותפים בגלוי לעקרונות מצעם של הקיצוניים, אף גרמו נזק של ממש.

המטיפים בשירות המשטר

וכך, אם מתוך קהות או מחוסר התלהבות, השאירו העולמא הגבוהים את המשימה של הצגת פירוש סובלני ומשכנע של האסלאם לאחרים. השתמטותם יצרה הזדמנויות למטיפים כריזמט־יים מן הדרגים הבינוניים והנמוכים שנמצאו ביחסי קירבה עם ההמונים. הבולט בין אלה שעלו לגדולה בנסיבות הללו היה השייח׳ מוחמד מתוַלי אל־שעראוי. שעראוי, שנולד בשנת 1911 בעיר שדה, טיפס בדרכים עקלקלות בהיררכיה הדתית הכפרית. בתקופות שונות הוא לימד בטנטא, באלכסנדריה ובזקאזיק, ומאוחר יותר מילא תפקידים מנהליים משניים בביורוקראטיה של אל־אזהר. אולם כשרונו האמיתי היה בנשיאת דרשות מאולתרות. בלוותו את דבריו בתנועות ובהעוויות מוגזמות, נתן פירושים עממיים שדיברו ישירות ללב מאזיניו, גם אם פחות ישירות לשכלם. הוא מעולם לא קרא מן הכתב, וטען כי מקור דבריו בהשראה עליונה. בראשית שנות ה־70 גילתה הטלוויזיה המצרית את שייח׳ שעראוי, ובאמצ־עות משדריו הדתיים נהיה לכוכב אמצעי התקשורת. הצלחתו נבעה במידה רבה מהאופן בו הציג את דבריו. וכך הוא השיג גם את מה שכה חסר למשטר: הצגה פשוטה, כמעט פשטנית, של האסלאם האישי של סאדאת. לא היה כאן דבר מהאינטלקטואליזם הכבד והתפל של העולמא הגבוהים, אלא אדיקות אמיתית של עם הארץ.

בהאמינו שמצא את ״מגביר הקול״ המושלם עבור אמונתו המתונה, נקט סאדאת בצעד מוטעה ומינה את שעראוי לשר

ההקדשים – מישרה בה החזיק משנת 1976 עד 1978. מאוחר יותר הגדיר שעראוי תקופה זו כקשה ביותר בחייו מכל הבחינות: "אפשר שהסיבה לכך היא שאינני מצטיין בתחום המינהלי".[16] המינוי גם הפך אותו מטרה להתקפות הקיצוניים. כשהכיר סאדאת בטעותו, הורשה שעראוי לחזור לעבודה שבה הוכיח את כשרונו, נשיאת דרשות על המרקע. אולם דרשותיו הסתומות, גם אם נודעה להן השפעה על ההמונים, לא השפיעו על הצעירים המשכילים יותר, שנמשכו ל"חבורות" המיליטנטיות. הם היו כנראה מתוחכמים מכדי שלתיאולוגיה־למחצה של שעראוי תהא השפעה ממתנת עליהם.[17] שעראוי, מצדו, לא נטה להתייחס לנושאים ספציפיים שהעלו הקיצוניים,[18] וכאשר נגרר לעימות ישיר עם סטודנטים רדיקליים, תפקד באורח עלוב למדי. בויכוח עם קבוצת סטודנטים בפורט סעיד, בנוכחות מושל המחוז, התנהלו חילופי הדברים כלהלן: הסטודנטים טענו שאין הם עושים דבר שהנביא מוחמד לא עשה; שעראוי השיב שמוחמד לא השתמש בנשק אוטומטי להשגת מטרותיו. הסטודנטים טענו שהם מסרבים לקיים מגע כלשהו עם המדינה, שכן עיסקותיה מבוססות על ריבית בלתי חוקית; שעראוי השיב כי על־פי אותו עקרון אבסורדי אין הם יכולים אפילו לקנות לחם, מאחר שהלחם מסובסד על־ידי המדינה.[19] כך התגלה שעראוי כמי שאיננו מסוגל מבחינה אינטלקטואלית להתמודד עם השאלות המכריעות שהעלו אנשי הג'מאעאת, בהעדיפו דיאלקטיקה שנונה מהסוג המסורתי.

דמות אחרת באמצעי התקשורת, יותר מתוחכמת בגישתה, היתה זו של ד"ר מוצטפא מחמוד, רופא שהתרחק מאמונתו תוך עיסוקו המדעי, ולאחר מכן שב אליה – תהפוכות אותן תיאר בספרו האוטוביוגרפי רב־המכר מסעי מספק לאמונה. גם הוא הופיע תכופות באמצעי התקשורת. ומכיון ששילב מדע ואמונה, דיבר ישירות ללבם של צעירים בעלי הכשרה מדעית וטכנית, שיוצגו בהרחבה בהנהגת הג'מאעאת.* ואולם, לא ברור אם לפעולתו נודעה השפעה ממתנת כלשהי על הקוראים הרדיקליים.[20]

* ראה גם מאמרו של י' אלטמן בקובץ זה.

המצב במסגדים

עיקר המשימה נפל, איפוא, על כתפי העולמא בדרגים הנמוכים יותר, שאיישו את במות המסגדים, אלה שנהנו ממגע קרוב עם בני קהילתם. לרוב המצרים הם ייצגו את המגע האישי היחיד עם הממסד הדתי הרשמי.[21] ברם, גם כאן התגלע קושי רציני. סאדאת עצמו קידם בשעתו בברכה, ואפילו עודד, את שגשוג המסגדים, אותם קיווה להפוך למרכזים קהילתיים מקומיים. ואולם למעשה, הגידול הניכר במספר המסגדים בתקופת סאדאת פעל לרעת המשטר ולרעת פירושו המיוחד את האסלאם. מאז ומתמיד היה מספר המסגדים שבפיקוח המדינה (חוּכּוּמי) קטן בהרבה ממספר המסגדים שנהנו מתמיכה פרטית (אהאלי), שעליהם לא היה למדינה פיקוח יעיל. במסגדים פרטיים אלה, שמומנו בתרומות בלתי תלויות, נשאו אִמאמים וח׳טיבּים דרשות ללא השגחה, ותכופות בנימה רדיקלית.

בשנת 1962 היו כ־3,000 מסגדים ממלכתיים ויותר מ־14,000 מסגדים פרטיים. עד 1982 שולש הפער. המדינה ניהלה 6,000 מסגדים, לעומת כ־40,000 מסגדים פרטיים שהיו עתה מחוץ לפיקוח השלטונות והממסד הדתי.[22] היתה אומנם דרך חוקית לספח את המסגדים הפרטיים למשרד ההקדשים, אלא שהדבר היה כרוך בהוצאות רבות ובכוח אדם נוסף, ואלה לא עמדו לרשות המשרד.

האחרון ששימש בתפקיד שר ההקדשים בתקופת סאדאת, זכריא אל־ברי, תיאר את הבעיה:

> בשנים האחרונות זורזה בניית המסגדים הפרטיים בקצב שמצרים לא ידעה כמותו מעולם, משום שלאנשים מסוימים היה כסף רב. האמצעים שעמדו לרשות משרד ההקדשים לא הספיקו כדי לפקח על שטפון זה של מסגדים וכדי לספק להם את האִמאמים והח׳טיבּים המוסמכים. בשנה שעברה התחלנו לטפל בתופעה זו באמצעות הקצבה של 2 מליון לירות מצריות מתקציב המשרד שנועדו לקלוט חלק ממסגדים פרטיים אלה במשרד. בדרך זו קלט המשרד כ־900 מסגדים.[23]

היה זה הישג קטן מן הסתם, אשר בקושי הדביק את קצב בניית המסגדים הפרטיים באותה תקופה. אולם במסגרת תוכנית שאפתנית שנוסחה בשנת 1981, עתיד היה המשרד לספח את כל המסגדים

הפרטיים בתוך חמש שנים. ההוצאה המתוכננת לביצוע תוכנית זו הסתכמה ב־20 מליון לירות מצריות,[24] ולא היה ברור כלל מאין יבואו המשאבים.

ההבדלים הבולטים בין המסגדים הממלכתיים והפרטיים תוארו בצורה חיה בדו"ח מחקר־שדה של המצב במִניא, כ־250 קילומטר דרומית לקאהיר. מִניא מעניינת במיוחד, בהיותה המקום בו התרחש, באביב 1979, עימות אלים בין קיצוניים מוסלמים לרשויות האזרחיות, שהסתייעו תחילה בכוח משטרתי ולאחר מכן ב־5,000 חיילים. במִניא פיקח משרד ההקדשים על המסגד הרשמי הגדול של העיר, אל־פולי, שעל גדת הנהר, ואייש אותו. כאן התפלל תכופות מושל המחוז ובני לווייתו וכאן התפלל גם סאדאת, כשביקר במִניא. האִמאם של מסגד זה היה בוגר אל־אזהר, ללא נטיות פוליטיות מוצהרות, ודרשותיו עסקו בצורה אפרורית למדי בערכי מוסר ואזרחות טובה.

בקצה האחר של העיר עמד מסגד פרטי רחב־ידיים, שכלל בית־ספר, מועדון ספורט, מרכז לתכנון המשפחה, צרכניה, בית־מרקחת ומעונות לסטודנטים. האִמאם הנמלץ של המסגד, מורה לשעבר, בן שבעים ומעלה, אשר המיר אמונה נאצריסטית בפונדמנטליזם קיצוני, הטיף בשני נושאים עיקריים: בוגדנות הקופטים, ואי־רצונו של סאדאת למשול בהתאם לקוראן. בעת שיא המהומות במִניא נאסר עליו לשאת את דרשת יום הששי, והמשטרה נעלה את דלתות המסגד וגירשה את המתפללים.[25]

הבטחת השליטה של הממשלה במסגדים אלה היתה בדרך כלל משימה קשה, שכן הם היו מוסדות וולונטריים שנהנו מתמיכה ספונטנית. סילוקו של דרשן שאיננו נוח לשלטונות ממסגד פרטי או ממלכתי היה עלול להוביל לעימות. כזה היה, לדוגמא, מקרהו של שייח' אחמד מַחלאוי, דרשן פונדמנטליסטי במסגד באלכסנדריה, אשר דחה כל פשרה. ביולי 1981 הדיחו אותו הרשויות למעשה מבמתו. עד מהרה הוצף ביתו בחסידיו שדחקו בו לשאת בכל זאת את הח'וטבּה של יום ששי, בעוד האִמאם שמינו השלטונות להחליפו מסרב להיכנס למסגד, ככל הנראה מתוך חשש לנפשו. אז פרצה המשטרה לביתו של שייח' אחמד ואסרה אותו; הוא שוחרר רק לאחר שהתחייב מפורשות שלא יחזור להטיף במסגד או מחוצה לו.

צעד זה הפך נושא לדרשות רבות בכל רחבי מצרים, שרובן היו עוינות לשלטונות. המסורת של חסינות קדושת המסגדים הפכה כל נסיון להשתלט על מסגדים פרטיים או במותיהם למעשה בלתי פופולרי ביותר.

לקושי זה נוסף המחסור באִמאמים ובח'טיבים בשירות משרד ההקדשים. למעשה לא היה המשרד מסוגל לאייש אפילו את המסגדים שבפיקוחו, בהעסיקו רק 3,000 אִמאמים ודרשנים ב־6,000 מסגדים.[26] ב־20 השנים שבין 1962 ו־1982 לא גדל מספרם של ממלאי תפקידים אלה, בעוד מספר המסגדים שבהנהלת המדינה הוכפל, ומספר המסגדים הפרטיים שולש.[27]

תוצאות מחסור זה הורגשו בראש וראשונה במסגדים הממלכ־תיים. כך למשל, בסוף 1979 נפטר האִמאם של מסגד באחת הערים שבמחוז קליוביה, בהשאירו את המתפללים ללא מנחה שידריכם בתפילה. המסגד נמצא תחת פיקוח משרד ההקדשים בקאהיר, אשר מינה את האמאם הקודם ושילם את משכורתו. עתה ציפו מהמשרד שימלא את החלל. כעבור 8 חודשים כתב איש קהילה נסער את התלונה הבאה: ״עד היום טרם מינה משרד ההקדשים מחליף, והמצב נעשה בלתי יציב. במת התפילה הפכה זירה להאשמותיהם ההדדיות של צעירים הנאבקים עליה ביניהם ומחבלים בעבודת הדת. אנו מבקשים שהאחראים במשרד יבינו את המצב וישלחו לנו אמאם למסגדנו.״[28] הדת במתכונתה הממלכתית נעלמה מחייו של מאמין זה ומחיי חבריו לקהילה, והותירה אותם חשופים לכל מי שתבע את הבמה לעצמו. זו לא היתה בעייתו של מסגד בודד, אלא של מחוז שלם, ולפיכך, כעבור פחות משנה חש מושל קליוביה צורך לממן מתקציב הממשל 24 משלחות נודדות של אמאמים כדי לאייש מחדש במות שניטשו או כאלה שמעולם לא היו תחת פיקוח.[29] כך מולא החסר כלאחר־יד; אולם הקשר האינטימי אבד. גם במחוז מֶניא היה המצב חמור. באיזור זה היו 2,000 מסגדים תחת אחריות המשרד, מהם 1,500 ללא אמאמים.[30] למעשה היתה זו בעיה כלל־לאומית. המשרד, שלא היה מסוגל לאייש את המסגדים שכבר היו בפיקוח רשמי, לא היה מסוגל גם לאייש את המסגדים הפרטיים, שמספרם היה רב לאין־שיעור.

האשמות שונות הושמעו באשר למחסור זה. משרד ההקדשים

התלונן על כי אל־אזהר, ולִיתר דיוק הפקולטה לתיאולוגיה, לא הצליחה להכשיר מספר מספיק של אמאמים. אל־ברי, שר ההקדשים, קבל על כי המשרד אינו יכול לאייש מסגדים פרטיים שסופחו זה מקרוב משום שאל־אזהר "מסמיכה מספר קטן של בוגרים, שאינו עונה על צרכינו". מצב זה איפשר ל"כמה קיצוניים ופורשים להשתמש בבמות המסגדים כי לתקוף את המדינה ולהפיץ את רעיונותיהם הפוליטיים ההרסניים."[31] בתגובה הטיל השייח' האחרון של אל־אזהר בתקופת סאדאת, שייח' עבד אל רחמאן ביצאר, (1978–1982), על משרד ההקדשים את האחריות להפקרתן של בימות המסגדים לקיצוניים: לאחר שנים של הזנחה החל לבסוף המשרד לספח מסגדים פרטיים ללא תיאום מוקדם עם אל־אזהר.[32]

טענה אחרת היתה, שהתשלום אותו הציע המשרד לאמאמים היה כה עלוב, עד כי הרתיע כל מי שהיה בעל כשרון ואמביציה מלחשוב על המקצוע. המטיף העיוור הידוע, שייח' עבד אל־חמיד כִּשְׁכּ, חזר וטען שאמאמים רבים חיים בעוני ממש, וקרא להם להתאגד.[33] אמאמים רבים ניצלו כל הזדמנות להסדיר לעצמם עבודה מכניסה יותר בחו"ל. בסוף שנת 1981 גילה המשרד, ש־20% מהאמאמים המוסמכים של מצרים מושאלים למדינות ערביות ואסלאמיות אחרות.[34]

המשרד מצדו תלה את הקולר בתקציב שהקצתה לו הממשלה. אחד משרי ההקדשים תיאר את המאבק על התקציב בכנות רבה: בשנת 1979 התבקש עבד אל־מוּנְעִם אל־נִמְר על־ידי ראש הממשלה ושר האוצר לנסח תוכנית כוללת לאיוש מסגדים ולסיפוחם. הוא ערך תוכנית מקיפה, שהיתה כרוכה בהוצאה של 22 מליון לירות מצריות. הרשויות המוסמכות נדהמו מהסכום, בעידן של צנע, והגישו הצעה משלהם, אותה דחה נִמְר. "ביישתי את הרשויות", הוא טען, שכן תקציבו השנתי של המשרד באותה עת עמד על 3 מליון לירות מצריות בלבד.[35] בפברואר 1982 נשאל שר ההקדשים החדש בממשלת מובארכּ אם הובטחו בתקציב האחרון האמצעים להשלמת המחסור באִמאמים; התשובה היתה שלילית. גם העלאת שכר שהובטחה בשנת 1981 לא מומשה.[36] נראה שלא היתה נכונות מצד הממשל לממן תוכנית שאפתנית לפתרון הבעיה.

אלמלא נשללו מהמשרד רבים מההקדשים הדתיים, בעקבות

מדיניות הרפורמה הקרקעית והפיתוח של הממשלה עצמה, יתכן שמצבו היה טוב יותר והיה באפשרותו להרחיב את פעילויותיו. ואולם המשרד היה קורבנם חסר האונים של פולשים בלתי חוקיים שהשתלטו על בנייניו, ושל הסגות גבול מצד קבלנים פרטיים ויזמי קרקעות חסרי מצפון. ברי, שר ההקדשים האחרון במשטרו של סאדאת, טען עם מינויו, שרבים בתוך המשרד נטלו חלק בביזה זו, והשתמשו במשרד לסחטנות ולגזל. כשנודע על כך לסאדאת הוא תבע מברי להכניס סדר בפעילות המשרד. "מצאתי דברים שלא הייתי מעלה בדמיוני," הכריז ברי. "גיליתי דברים שעין לא ראתה ואוזן לא שמעה."[37] "למרבה הצער החלו קבוצות ויחידים מסוימים להשתלט על נכסי ההקדשים, לעתים בשם האסלאם, לעתים בכוח השפעתם. אם יימשך מצב זה, יאבד כליל הון ההקדש במצרים."[38] אין ספור מחלוקות נתגלעו בענייני קרקע ובניינים, מחלוקות אשר אישרו את העובדה כי המשרד אינו מסוגל להגן על הקדשיו שלו, ובכך למלא את התחייבויותיו האלמנטריות.

בשלב זה הוחל בביצוע תוכניות שונות כדי להקל על מצוקת התקציב ולהשיב לפיקוח המשרד מסגדים שיצאו מתחום השגחתו. יוזמות אלה היו בחלקן של המשרד, ובחלקן של מושלי מחוזות שרצו להבטיח שקט במחוזותיהם והיו מוכנים לספק את המשאבים מתוך תקציבי השירותים הכלליים שלהם. נשכרו אמאמים נודדים שיעברו מבמה ריקה אחת למשנה. גויסו סטודנטים לתיאולוגיה ואמאמים שכבר יצאו לגימלאות. במספר מחוזות נערכו רשימות של בוגרי אל־אזהר שפנו לעיסוקים מכניסים יותר, ולאלה שרצו להגדיל את הכנסתם הוצעו מענקים קבועים עבור דרשות במסגדים. מטיפים ארעיים אלה יכלו להרווית בין 2 ל־10 לי"מ לדרשה, בהתאם לכישוריהם. תוצאות הסדרים חלקיים אלה לא היו לגמרי משביעות רצון. "היה עלינו להסתמך על השגת דרשנים לדרשות יום השישי באמצעות תשלום," הסביר ברי, "אך לרוע המזל סירבו רוב הדרשנים ליטול על עצמם משימה זו בהיות התשלום כה נמוך."[39]

אין לומר, איפוא, שניתן לעולמא הנמוכים להעביר להמון המאמינים את חזון האסלאם הסובלני. עם רדת המסך על עידן סאדאת היה שיקומה של מערכת המסגדים רחוק כתמיד.

המסדרים הדתיים והשלטונות

עבור מצרים רבים, לא המסגד אלא המסדר הצופי הוא נקודת הקשר העיקרית עם הדת. קשה כיום לומר כמה מוסלמים מצרים חברים במסדרים הצופיים. יש אומדנים המגיעים עד שלושה מליון.[40]

לכאורה היו המסדרים מכשיר נוח להפצת הגרסה הממלכתית של האסלאם. באמצעות הירכיה צופית נוקשה, שבראשה עמד שייח' אל־משאיח' אוהד, קיווה המשטר להגיע למאמינים שהיו מבחינות אחרות מחוץ לתחום השפעתו של הממסד הדתי הרשמי. אל־תַצַוּף אל־אסלאמי, ירחון הצופיות המאורגנת, הבליט את רעיון האסלאם כמערכת מוסר סובלנית, ועסק בנושאים תיאולוגיים ומוסריים בלא שגילה עניין מיוחד בפוליטיקה.

אולם מכל הכלים שבאמצעותם קיווה המשטר להשפיע, היו המסדרים הצופיים הפחות ניתנים לשליטה. הרשויות, ובמיוחד הממסד הדתי, עדיין ראו במסדרים גרסה נחותה של ארגון דתי ואכסניה לבּוּרוּת. משרד ההקדשים השתדל במיוחד לשמור שהמַוַא־לִד – חגיגות ימי־ההולדת של הקדושים שעל שמם נקראים לרוב המסדרים הצופיים – לא ייערכו במסגדים אלא ברחובות. אירועים אלה, שהם הביטויים הקולקטיביים החשובים ביותר של הצופיות, היו בעבר כרוכים במצרים במידה מסוימת של פריקת עול, אם כי הגרועים שבמעשי ההפקרות נעלמו זה זמן רב.[41] למרות זאת, אפילו עתה ראה הממסד הדתי הרשמי במַוּלִד, הרוגעים אך משגשגים, תופעה מגונה. "שוחחתי עם שייח' אל־משאיח'," אמר ברי, שר ההקדשים, "ושוחחתי עם ראשי המסדרים. מה אני רוצה מהמַוּלִד? אני רוצה אסלאם. אירועים שתוכנם החייאת זכרו של קדוש רם־יחס והעלאת דבר ייחוסו, היו מתקבלים בברכה, אך מה קורה בפועל? בעת אירוע כזה הופכים המסגדים למזללות מזוהמות, אכסניות לעצלים, תעלות למי מדמנה. הזהו אסלאם?" בעת המַוּלִד נכנסו אנשים למסגדים עם פּוּל, טַעְמִיה, כלבים, ואפילו חשיש.[42] תוכניתו של ברי, בעצה אחת עם סאדאת, היתה לאכוף על המסדרים מוּחתַסִבּ – שומר מוסר – וכך להדק את השליטה עליהם.[43] עמדה זו נתנה ביטוי לדעתו הדו־ערכית של המשטר על המסדרים.

כזאת אפשר לומר גם על רבות מהאגודות הדתיות שבפיקוח

המשרד לעניינים חברתיים. על־פי הדיווחים היו כ־1,500 אגודות מעין אלה, מוסלמיות ונוצריות, שחלקן נסחפו לקיצוניות גלויה למדי.* 13 מתוכן פוזרו למעשה בידי סאדאת, במסגרת מדיניות היד החזקה שננקטה זמן קצר לפני רציחתו.[44] עמדת המשטר כלפי האגודות, בדומה לעמדתו ביחס למסדרים, היתה אמביוולנטית, שכן גם את האגודות ראו הרשויות כמוסדות הטעונים פיקוח יותר מאשר עידוד. רבות מהן היו מעורבות בליבוי סכסוכים עדתיים, ורק על ספורות מביניהן ניתן היה לסמוך בהעברת מסר האסלאם הסובלני ללא סילופים.

הפניה לכלי התקשורת

כשהבין הממשל מה מועטים אפיקי ההשפעה האינטימיים הפתוחים בפניו, החל לסמוך יותר ויותר על האמצעים הבלתי־אישיים של העיתונות וכלי התקשורת האלקטרוניים.

בתקופת סאדאת גדל במידה ניכרת מקומן של התוכניות הדתיות בלוח המשדרים כשיטה להתגבר על חוסר האפשרות לקיים מגע ישיר וקרוב עם הציבור הגדול הזקוק להדרכה רוחנית. בשנת 1981 דווח כי למשדרים בעלי תוכן דתי הוקדשו 22% מזמן השידור בערוץ הראשון של הטלוויזיה המצרית ו־19% בערוץ השני.[45] הטלוויזיה היתה כלי חשוב בהבאת העולמא הגבוהים והדרשנים הפופולריים לפני העם. בשנת 1981 אפשר היה לראות בקביעות את שייח' שעראוי, ב־7.30 בערב, ואילו שייח' אל־אזהר, עבד אל־רחמאן ביצאר, הרצה דבריו מדי ערב אחרי חדשות השעה עשר. למדינה היה מונופולין מוחלט על כלי תקשורת זה, והיא ניצלה אותו במלואו. למרות זאת, רשות השידור היתה נתונה כל העת לבקורת של הפונדמנטליסטים בשל התוכניות החילוניות, מיובאות ומהפקה מקומית, ששובצו בלוח המשדרים. כך הפכו הצפייה בטלוויזיה ונכונותם של אנשי הממסד הדתי להופיע בה, נושאים להתקפות חריפות של הפונדמנטליסטים. באורח פרדוקסלי, יתכן שהרחבת

* ראה על כך במאמרו של י' אלטמן בקובץ זה.

התוכניות הדתיות גרמה להעלאת התביעה לטיהור הטלוויזיה כליל מבידור חילוני.

"האחים המוסלמים" והג'מאעאת העדיפו כלי תקשורת פתוח יותר, ואת המסר שלהם ביכרו להעביר בדפוס. אל־דעוה ואל־אעתצאם סיפקו חומר קריאה מרתק ונהנו מתפוצה רחבה. הם היו תוססים, מעוררי מחלוקת וישירים. למשטר לא היה כלי ביטוי דומה. העיתונות הכללית עסקה לעיתים בענייני דת, אך לא באורח שיטתי. לממסד הדתי היו אומנם שני ירחונים ספציפיים, מג'לת אל־אזהר, בהוצאת אל־אזהר, ומִנבּר אל־אסלאם, שיצא לאור בחסות משרד ההקדשים; מג'לת אל־אזהר, אשר שיקף את השקפות העולמא הגבוהים, היה מוצר חסר ברק בעל גוון אקדמי.[46] מנבר אל־אסלאם היה תוסס יותר, במיוחד בתקופת כהונתו של ברי. הוא דאג לכך שהירחון יכלול חומר פוליטי מפורש ויתמודד ישירות עם כמה מהנושאים שהעלו "האחים המוסלמים" והג'מאעאת. ברם, עדיין הורגש צורך בפרסום תדיר וישיר יותר, שישמש חומר קריאה מעניין לא פחות מהעיתונות האסלאמית האופוזיציונית.

ביולי 1981 הציע אל־אזהר מענה חלקי לאתגר, בדמותו של השבועון רִסאלת אל־אזהר; בתכנו ובצורתו לא היה בו כדי להלהיב. תוכנית שאפתנית יותר היתה פרסומו, ביזמת המשטר, של עיתון שבועי בעל תפוצה המונית, במחיר השווה לכל נפש. במארס 1981 הוכנו תוכניות לפרסום אל־ליוא אל־אסלאמי, עיתון שבועי שנועד לכלול 22 עמודים מודפסים על נייר צבעוני, שיודפסו בבית הדפוס של מפלגת המשטר הדמוקרטית הלאומית.[47] במשך כ־6 חודשים התפרסם אל־ליוא אל־אסלאמי רק כמוסף שבועי בן 4 עמודים של העיתון מאיו. רק לאחר רצח סאדאת החל להופיע כעיתון נפרד, שתפוצתו השבועית, לטענת מוציאיו, הגיעה במהרה לחצי מליון עותקים.[48] אל־ליוא אל־אסלאמי היווה, ללא ספק, צעד חשוב במערכה שניהל המשטר להפצת גירסה מאושרת רשמית של האסלאם, שכן הוא היה עשוי היטב והשתמש בטכניקות ההפצה המתקדמות ביותר בעיתונים יומיים בעלי תפוצה המונית. משנאסר פרסומם של עיתוני האופוזיציה האסלאמית, נותרה הזירה בעיקרה בידי אל־ליוא אל־אסלאמי. כך מצא הממסד הדתי, תוך התייעצות במומחי תקשורת, אפיק מבטיח ויעיל להפצת הדוקטרינה הדתית

הרשמית.

אולם הפנייה אל אמצעי התקשורת ההמוניים שיקפה בסופו של דבר את כשלון הממסד הדתי במציאת דרך אישית, אינטימית וישירה יותר להתמודד עם אתגר האסלאם הרדיקלי. הצלחות הגירסה של אסלאם חסר סבלנות וסובלנות נבעו, במידה מסוימת, מהעברתו באמצעות המדיום האישי, מתפקידו בטיפוח קשרים חברתיים בקרב ציבור מפורר ומנוכר. המסרים הנכתבים בדיו שחורה מעל דפי העיתון, או התוכחות של שייח' מאופר על מרקע הטלוויזיה, גם אם נוסחו בבהירות, לא יכלו למלא אף קירטוב מן הצורך באמונה כחוויה אנושית וחברתית.

המשימה שהטיל סאדאת על העולמא הגבוהים והנמוכים היתה בלתי קוסמת וכפוית טובה. אין לומר שצעדיו המאוחרים של סאדאת - השלום עם ישראל והאנפתאח - עמדו בניגוד מפורש לאסלאם, אולם יש לזכור שעבד אל־נאצר הנהיג בממסד הדתי רפורמות שהכשירו אותו לסייע במאבקה של הלאומיות הערבית נגד ישראל ובקידום הסוציאליזם הממלכתי. התפניות במדיניות אותה הכתיב סאדאת, הפתיעו את רוב השייח'ים והעמידו רבים מהם בפני משבר ערכים. הואיל והם עצמם לא השתכנעו כליל, לא היו מסוגלים לשכנע אחרים שקווי פעולה אלה תואמים את מסורת האסלאם ועקרונותיו. מבוכתם גדלה נוכח עמדתו הדו־ערכית של סאדאת עצמו כלפי האסלאם הרדיקלי, דו־ערכיות שהנחתה אותו להתיר לפונדמנטליסטים הרדיקלים לפרסם ולשדל תומכים בפומבי, ולמנות פונדמנטליסטים מתונים לעמדות מפתח בממסד הדתי. העולמא הגבוהים חשו עצמם חשופים להתקפות כתובות ואף לפגיעות פיסיות מצד הקיצוניים, בעוד העולמא הנמוכים ראו עצמם כמיעוט במצור, ללא תמיכה מוסדית נאותה.

כעת רווחת הציפיה במצרים כי העימות באמצעות דו־שיח (חִוַאר) עם הקיצוניים, אותו הציג מובארכ כתביעה בפני העולמא הגבוהים, יפיח אומץ ובטחון מחודשים במוסדות הדתיים המצריים בני אלף השנים.

הערות

1. אל־ליוא אל־אסלאמי, 26 באוקטובר 1981.
2. על השקפת העולם של מוסדות אלה, ראה: J. Jomier, "Programme et orientation des études à la Faculté de Théologie d'al-Azhar (*kulliyat usūl al-dîn*)," *Revue des études islamiques*, 44 (Supplément 1976), 253–272.
3. בעניין חוק זה, ראה: Nadav Safran, "The Abolition of the Shar'i Courts in Egypt," *Muslim World*, 48 (1958), 20–28.
4. בעניין חוק זה, ראה: Daniel Crecelius, "Al-Azhar in the Revolution," *Middle East Journal*, 20 (1966), 31–49.
5. Daniel Crecelius, "Nonideological Responses of the Egyptian Ulama to Modernization," in Nikki Keddie (ed.), *Scholars, Saints, and Sufis* (Berkeley 1972), 208.
6. על סיקור פעולותיו האסלאמיות של סאדאת בשנות ה־50, ראה בספרון אל־מאתמר אל־אסלאמי: רסאלתה ואהדאפה, נשאתה ואעמאלה (קאהיר, 1375/ 1955–56), וכן: "Le Congrès islamique," *Mélanges de l'Institut Dominicain d'études orientales du Caire*, 3 (1956), 471–478.
7. על נטיות אלה ראה: Raphael Israeli, "The Role of Islam in President Sadat's Thought," *Jerusalem Journal of International Relations*, vol. 4, no. 4 (1980), 1–12.
   על תוכנו האסלאמי של נאומו של סאדאת בפני הכנסת, ראה: Norma Salem-Babikian, "The Sacred and the Profane. Sādāt's Speech to the *Knesset*," *Middle East Journal*, 34 (1980), 13–24.
8. נאום סאדאת במועצת העם, רדיו קאהיר, 9 בנובמבר 1977.
9. על ההיבטים הדתיים של המלחמה, ראה: J. Jomier, "Le Coran et la guerre du 6 octobre 1973 (10 Ramadan 1393)," *Bulletin d'études orientales*, 30 (1978), 319–329.
   על תמיכת גדולי אל־אזהר בהסכם השלום, ראה: I. Camera d'Afflitto, "Traduzione e commento del comunicato emesso dagli 'ulamā di al-Azhar, relativo all'accordo di pace tra Egitto e Israele," *Oriente Moderno*, 60 (1980), 79–84.
   חלק מהשלכות מדיניותו של סאדאת על הממסד הדתי נדונות על־ידי Gabriel Warburg, "Islam and Politics in Egypt: 1952–1980," *Middle Eastern Studies*, 18 (1982), 131–157.
10. רוז אל־יוסף, 11 ביולי 1977.
11. נאום סאדאת בפני "האקדמיה למחקרים אסלאמיים", רדיו קאהיר, 19 באוקטובר 1977.
12. רוז אל־יוסף, 11 ביולי 1977.

13. ראיון ברדיו קאהיר, 12 ביולי 1977.
14. רוז אל־יוסף, 11 ביולי 1977.
15. על ה"אקדמיה" ראה: J. Jomier, "Les Congrès de l'Académie des Recherches Islamiques dépendant de l'Azhar," *Mélanges de l'Institut Dominicain d'études orientales du Caire*, 14 (1980), 95–148; על ה"מועצה" ראה: Daniel Crecelius, "Die Religion im Dienste des islamischen Staatssozialismus in Aegypten", *Bustan*, 3 (1967), 13–20.
הן האקדמיה והן המועצה נטשו בהדרגה, אף כי בחוסר רצון, את הרעיונות אותם חונכו להדגיש בתקופת נאצר, לטובת ההדגשים של סאדאת.
16. סדרת ראיונות באל־אהראם, 8, 16, 18 בנובמבר 1981.
17. במידה שניתן לשפוט על־פי הדיוקן הקולקטיבי ששרטט סעד אל־דין אבראהים: Saad Eddin Ibrahim, "Anatomy of Egypt's Militant Islamic Groups; Methodological Note and Preliminary Findings," *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), 423–453.
בראיונותיו עם אנשי הג'מאעאת, כינו הללו לעתים קרובות את העולמא שבשירות המדינה בשם הגנאי פֻּקַהאת אל־מַנאבר, "תוּכִּיֵי הבמות".
18. ראה דברי ההתקפה על שעראוי בעקבות כשלון הנסיון לראיינו, באל־דעוה, ינואר 1978.
19. סדרת ראיונות באל־אהראם, 8, 16, 18 בנובמבר 1981.
20. על המחלוקת סביבו ראה: J.J.G. Jansen, "Polemics on Mustafa Mahmud's Koran Exegesis," *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Amsterdam, 1–7 September 1978,* ed. R. Peters (Leiden 1981), 110–122.
21. על חשיבות המסגד בהעברת מסרים פוליטיים ראה; Bruce M. Borthwik, "The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication," *Middle East Journal*, 21 (1967), 299–313.
22. המספרים לגבי 1962 לקוחים מתוך: Morroe Berger, *Islam in Egypt Today* (Cambridge 1970), 18; המספרים לגבי 1982, על־פי שר הקדשים, לקוחים מתוך אל־ליוא אל־אסלאמי, 25 בפברואר 1982.
23. ראיון במאיו, 2 בנובמבר 1981.
24. מנבר אל־אסלאם, אפריל 1981.
25. על־פי: Patrick Gaffney, "The Islamic Preacher: His Role in the Mosque and the Community. Preliminary Report of a Field Season," *American Research Center in Egypt Newsletter*, no. 110 (fall 1979), 3–13.
26. על־פי שר ההקדשים, מתוך אל־ליוא אל־אסלאמי, 25 בפברואר 1982.

ב־1979 הודה שר ההקדשים ש־2,500 מסגדים בפיקוח המשרד היו ללא אמאמים; ראה: מנבר אל־אסלאם, דצמבר 1979.

27. על נתוני 1962 ראה אצל ברגר, עמ' 38.
28. מנבר אל־אסלאם, יוני 1980.
29. אל־אהראם, 13 במארס 1981.
30. אל־אח'באר, 12 בנובמבר 1981, וראה גם גפני, עמ' 11.
31. מאיו, 2 בנובמבר 1981.
32. מאיו, 26 באוקטובר 1981.
33. אל־ליוא אל־אסלאמי, 25 בפברואר 1982. על כִּשְׁכּ ראה: J.J.G. Jansen, "The Voice of Sheikh Kishk (b. 1933)," in I.A. el-Sheikh, C. Aart van de Koppel and R. Peters, eds. *The Challenge of the Middle East* (Amsterdam 1982), 57–66.
34. מאיו, 16 בנובמבר 1981.
35. מנבר אל־אסלאם, דצמבר 1979.
36. אל־ליוא אל־אסלאמי, 25 בפברואר 1982.
37. מנבר אל־אסלאם, יולי 1980.
38. אל־אח'באר, 28 ביוני 1981.
39. מאיו, 2 בנובמבר 1981.
40. דיון נרחב בצופיות בתקופת סאדאת ראה בפרקים המתאימים בספרו של Fred de Jong: *The Sufi Orders in Post-Ottoman Egypt, 1911–1981* (Leiden, forthcoming).
41. ראה: מיכאל וינטר, "המולאד במצרים מראשית המאה השמונה עשרה עד לאמצע המאה העשרים," בקובץ בעריכתו של גבריאל בר, העולמא ובעיות דת בעולם המוסלמי (ירושלים, תשל"א–1971), 99–103.
42. מנבר אל־אסלאם, אפריל 1981.
43. מנבר אל־אסלאם, יולי 1980.
44. אל־סיאסי, 6, 13 בספטמבר 1981, וכן ראה נאומו של סאדאת בנספח לספר זה.
45. אל־ליוא אל־אסלאמי, 6 ביולי 1981.
46. מחקר על המחשבה הדתית כפי שבוטאה במג'לת אל־אזהר ראה: חוה לצרוס־יפה, "היש מחשבה דתית חדשה בין חכמי אל־אזהר כיום?" בספרו של בר, העולמא ובעיות דת, 276–292. רבים מההדגשים שונו בתקופת סאדאת.
47. על התוכנית המקורית ראה במאיו, 16 במארס 1981.
48. אל־ליוא אל־אסלאמי, 25 בפברואר 1982.